

پیامدهای بخل ورزی در تعاملات اجتماعی از منظر آیات و روایات

عصمت قربانزاده^۱

چکیده

بخل یکی از صفات اخلاقی ناپسند است که در اسلام از آن بحث شده است. و آیات و روایات به شدت از آن منع نموده و انسان را به ترک آن تشویق کرده است. مفهوم بخل در آیات و روایات دارای معانی متفاوتی است که بارزترین معنای آن، در خودداری از بخشش آمده است. بخل ورزی دارای آثار و پیامدهای گوناگونی است که افزون بر تأثیرات فردی، اجتماع را نیز در بر دارد. یکی از آثار بخل ورزی در جامعه اسلامی، در ارتباطات و تعاملات اجتماعی صورت گرفته است. انسان بخیل به دلیل این رفتار اجتماعی که دارد از دیگران فاصله گرفته و ارتباطات محدودی با دوستان خود دارد. از این رو مقاله حاضر درصدد است با روش توصیفی و تحلیلی، پس از تبیین مفهوم بخل، حدود بخل، پیامدهای بخل را در راستای تعاملات اجتماعی بررسی نماید. از مهم‌ترین پیامدهای بخل ورزی در تعاملات اجتماعی می‌توان به؛ عدم آسایش، ایجاد رفتارهای ناصحیح، کاهش اعتماد عمومی، کاهش وحدت و همبستگی در جامعه، تخریب موقعیت اجتماعی انسان، افزایش جرم اشاره نمود که سعی شده است در این مقاله با تکیه بر آیات و روایات این پیامدها بررسی شود.

واژگان کلیدی: آیات و روایات، بخل ورزی، تعامل اجتماعی، پیامدها.

^۱. طلبه سطح دو، حوزه علمیه الزهراء (سلام الله علیها)، خلخال.

مقدمه

خداوند متعال از ابتدای آفرینش انسان، نعمات و مواهب فراوانی را در اختیار انسان‌ها قرار داده است. این نعمات در بسیاری از انسان‌ها، بیش از نیاز آن‌ها است، به طوری که می‌توانند دیگران را نیز در آن سهیم کنند. اما گروهی افراد هستند که از این کار امتناع ورزیده و با نمایش ثروت به محرومان، نه تنها به آنان از مال خود نمی‌بخشند؛ بلکه از این کار زشت نیز لذت می‌برند. اسلام از این افراد به عنوان بخیل یاد کرده است آنجا که چنین فرموده است: «الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَ يَكْتُمُونَ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَ أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا؛ آن‌ها کسانی هستند که بخل می‌ورزند، و مردم را به بخل دعوت می‌کنند، و آنچه را که خداوند از فضل و رحمت خود به آن‌ها داده، کتمان می‌نمایند. این عمل، در حقیقت از کفرشان سرچشمه گرفته و ما برای کافران، عذاب خوارکننده‌ای آماده کرده‌ایم.»¹

بخل از رذائلی است که انسان را از بهره بردن دیگران از داری‌های خود باز می‌دارد. بخل دارای جهات گوناگونی است که هم جهت عقیدتی، روانی، اقتصادی و اجتماعی را در بردارد. اما آن نگاه ویژه‌ای که اسلام در آیات و روایات به مسئله بخل ورزی دارد؛ جهت اجتماعی بخل است. بخل در جامعه اسلامی آثار و پیامدهای فراوانی را دارد که مهم‌ترین آن در تعاملات اجتماعی است. به جهت همین اهمیت لازم است پیامدهای بخل در تعاملات اجتماعی بررسی شود. در ارتباط با مقاله‌ی فوق؛ کتاب‌ها پایان‌نامه‌ها و مقالاتی یافت شد که به نمونه‌ی آن‌ها اشاره شده است:

1. کتاب «بخیل»، نوشته‌ی حمید رحمانی. این کتاب مجموعه احادیثی درباره «بخل» و آثار آن و ویژگی‌های شخص بخیل است. در این اثر چهل حدیث، داستان و قطعه ادبی شعر در مورد بخل و ریشه‌ها و پیامدهای منفی آن گردآوری شده است. هدف نویسنده؛ تبیین این صفت زشت غیراخلاقی و بررسی عوامل آن بوده است. وی همچنین جایگاه بخل و سرزنش و عذاب‌های پیش روی شخص بخیل اشاره کرده و بخل‌های جایز و اوصاف بخیل را در ضمن چند روایت و داستان بیان کرده است.

2. کتاب «بخل و سخاوت در قرآن و روایات»، نوشته‌ی شهین ساعدی. کتاب حاضر به بررسی آثار سخاوت و حرص و آز در زندگی دنیوی و اخروی، از جنبه‌های قرآن و احادیث اختصاص دارد. نخست مفهوم شناسی لغوی، قرآنی بخل و سخاوت بیان شده و سپس، عوامل

¹. نساء: آیه 37.

تحقق بخل از دیدگاه احادیث و قرآن، مانند ضعف ایمان، وسوسه‌های شیطان، حب دنیا، تأثرات دنیوی و اخروی و همچنین عوامل اجتماعی بخل شرح داده شده است. در ادامه، عوامل تحقق سخاوت و تأثیرات فردی و اجتماعی و اخروی و نقش محیط و فرهنگ جامعه در ترویج و گسترش بخل و سخاوت بیان شده است.

3. مقاله‌ی «گونه‌شناسی پیامدهای بخل در سبک زندگی اسلامی»، نوشته‌ی یحیی کاظمی و دیگران. نویسندگان در این مقاله با رویکرد سبک زندگی، پیامدهای بخل را در سه سطح؛ نگرش، شناخت انگیزش، احساس منش رفتار بررسی نموده است.

4. مقاله‌ی «راهکارهای درمان بخل با تأکید بر سلامت معنوی از منظر آموزه‌های قرآنی و روایی، نوشته‌ی فاطمه آله دادی. هدف از این مقاله؛ راهکارهای درمان بخل با تأکید بر سلامت معنوی از منظر آموزه‌های قرآنی و روایی است که در راستای راهکارهای اعتمادی، اخلاقی و رفتاری درمان بخل با تأکید بر سلامت معنوی از منظر آموزه‌های قرآنی و روایی دنبال شده است.

با بررسی در پیشینه‌ی فوق؛ تمامی مقالات در رابطه با مفهوم‌شناسی، آثار و پیامدهای بخل است، ولی پژوهش حاضر قصد دارد پس از بررسی تبیین بخل به پیامدهای اجتماعی بخل در تعاملات اجتماعی بررسی شود. براین اساس، سؤال اصلی مقاله این است که بخل در تعاملات اجتماعی چه پیامدهایی را دارد؟ برای پاسخ به این سؤال سؤالات فرعی نیز بیان می‌شود. سؤالات فرعی در این مقاله عبارت است از؛ 1. بخل در لغت و اصطلاح قرآنی و روایی دارای چه معنایی است؟ 2. حدود بخل در اسلام تا کجاست؟ که مقاله حاضر سعی دارد به همگی این سؤالات پاسخ دهد.

1. تبیین و حدود بخل ورزی

قبل از پرداختن به بحث اصلی مقاله لازم است واژه بخل در لغت و اصطلاح تبیین و حدود آن مشخص شود.

1-1. تبیین بخل

اکنون معنای بخل در لغت و اصطلاح بررسی می‌شود.

1. معنای لغوی بخل

با بررسی در کتاب‌های لغت، معانی مختلفی از واژه بخل بیان شده است، که در معنای؛ منع و امساک،^۱ جود و بخشش،^۲ ضد کرم آمده است.^۳ برخی نیز آن را؛ دشوار بودن بخشش،^۴ آرزوی بخشیده نشدن چیزی به دیگران معنا کرده‌اند.^۵ و به تعبیر دیگر؛ بخل، خودداری از ادای حقوق واجب است.^۶

2. معنای اصطلاحی بخل

در مورد معنای بخل در اصطلاح، اختلافات زیادی بین دانشمندان وجود دارد. بخل عبارت است از؛ امساک کردن در جایی که بذل واجب است، که بذل کردن در جایی که امساک واجب است، تبذیر و اسراف به شمار می‌آید و بین این دو، صفت پسندیده جود و سخا قرار دارد.^۷ و در جای دیگر؛ بخل به معنای منع از مال خود، ترک ایثار هنگام نیاز یا خودداری از اعطای نعمت است.^۸

با چنین تعریفی، بخل ضد جود و کرم نیست؛ بلکه ضد اسراف است و هر دو از اخلاق ناشایست به شمار می‌روند.^۹

^۱. جرجانی، التعریفات، ج 1، ص 42.

^۲. ابن منظور، لسان العرب، ج 11، ص 47.

^۳. راغب اصفهانی، مفردات فی الفاظ قرآن کریم، ص 109.

^۴. طبرسی، مجمع البیان، ج 3، ص 84.

^۵. مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن‌الکریم، ج 1، ص 225.

^۶. طبرسی، مجمع البیان، ج 5، ص 92.

^۷. نراقی، جامع السعادات، ج 2، ص 110.

^۸. جرجانی، التعریفات، ص 62.

^۹. غزالی، احیاء علوم الدین، ج 3، ص 259.

3. معنای قرآنی و روایی بخل

در معنای قرآنی و روایی نیز، بخل به معنای منع و امساک آمده است. واژه بخل در قرآن کریم 12 مرتبه ذکر شده که در معنای دلالت تطابقی و یا ذیل بیان آثار آن اعم از؛ کفر، کینه و ترس بیان شده است،¹ که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

1. «وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخُلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ لِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ؛ و کسانی که خدا به آنچه از فضلش به آنان داده بخل می‌ورزند، گمان نکنند که آن بخل به سود آنان است؛ بلکه آن بخل به زیانشان خواهد بود. به زودی آنچه به آن بخل ورزیدند در روز قیامت طوق گردنشان می‌شود. و میراث آسمان‌ها و زمین فقط در سیطره مالکیت خداست، و خدا به آنچه انجام می‌دهید، آگاه است.»²

2. «الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَ مَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ؛ همانان که همواره بخل می‌ورزند و مردم را به بخل وا می‌دارند، و هر که از انفاق روی بگرداند زیانی به خدا نمی‌رساند؛ زیرا خدا بی‌نیاز و ستوده است.»³

3. «إِنْ يَسْأَلْكُمُوهَا فَيُخْفِكُمْ تَبْخُلُوا وَيُخْرِجْ أَضْعَانَكُمْ؛ اگر همه اموال شما را بخواهد و بر شما اصرار ورزد، بخل می‌کنید و سبب می‌شود که کینه‌های درونی شما را بیرون بریزد و آن زمان است که گمراه می‌شوید.»⁴

4. «الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَ أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا؛ کسانی که از انفاق اموالشان در راه خدا بخل می‌ورزند، و مردم را به بخل فرمان می‌دهند، و آنچه را خدا از فضل خود به آنان داده پنهان می‌کنند، کافرند و ما برای کافران عذابی خوارکننده آماده کرده‌ایم.»⁵ و بسیاری از آیاتی دیگر که واژه بخل در آن ذکر شده است که برای بیان آن مجال نیست و به همین آیات اکتفا می‌شود.

¹ صیادی شهرکی و دیگران، «تحلیل کاربرد گزاره‌های معنایی بخل در آیات و روایات»، ص 18.

² آل عمران: آیه 108.

³ حدید: آیه 24.

⁴ محمد: آیه 27.

⁵ نساء: آیه 37.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به منظور بررسی پیامدهای بخل ورزی در تعاملات اجتماعی صورت گرفت. با توجه به آمار قرآنی و روایی که درباره بخل بیان شد، بخل یکی از صفات رذیله‌ای است که بسیار مورد مذمت قرار گرفته است. مذمت‌های مکرری که در رابطه با بخل بیان شده تنها نمی‌تواند یک جنبه‌ی اخلاقی باشد. سرزنش‌های مکرر نشان از جایگاه اساسی بخل دارد که علاوه بر جنبه‌ی اخلاقی، فردی و اعتقادی، اجتماع را نیز شامل می‌شود و تأثیر به‌سزایی در اجتماع و از همه مهم‌تر تعاملات اجتماعی باشد.

مقصود از تعاملات اجتماعی، ایجاد رابطه بین دو نفر که منجر به واکنش میان آن‌ها شده است. طبق این دیدگاه روشن شد که بخل که یک نوع واکنش اجتماعی و رذیله‌ی انسانی است، در روابط اجتماعی آسیب‌هایی را به دنبال دارد. یکی از بارزترین آسیب‌های بخل در روابط اجتماعی، آسایش نداشتن بخیل است. به این جهت که با نداشتن روابط اجتماعی و قطع رابطه با خویشاوندان، در زندگی در برابر مشکلات تنها مانده و براین اساس است که در زندگی خود آسایش ندارد. از سوی دیگر؛ بخیل به دلیل نداشتن روابط اجتماعی سالم، دارای رفتارهای ناصحیح اجتماعی چون؛ عدم بخشش، عدم محبوبیت در نزد خدا می‌شود. انسان بخیل به دلیل احترام کمی که در بین مردم دارد به همین جهت عزت نفسش در جامعه از بین رفته و در نزد عموم مردم از اعتماد کمتری برخوردار است. بر همین اساس، بخیل با این صفت ناپسندی که دارد با بخل خود در جامعه انسجام وحدت را کاهش و موجب تفرقه افکنی بین مردم می‌شود. بخیل حتی موقعیت اجتماعی خود را تخریب کرده و با این رفتار، آبروی خود را از دست می‌دهد و موجب افزایش جرم و گناه در جامعه شده که مهم‌ترین جرم آن، عدم بخشش وی به دیگران است که این امر فقر را در جامعه ایجاد کرده و از این طریق زمینه گناه و جرم را به وجود می‌آورد.

با توجه به پیامدهایی که بخل در روابط اجتماعی دارد پیشنهاد شده است که با تأمل در این رفتار رذیله‌ی انسانی سعی در ریشه کن کردن این صفت در انسان و به تبع آن در روابط اجتماعی شده تا انسان یک زندگی سالم با تعامل اجتماعی سالمی در جامعه داشته باشد.

فهرست منابع

- قرآن کریم، انصاریان، حسین، تهران، 1396 هـ.ش.
- نهج البلاغه، دشتی، محمد، قم، مشهور، 1379 هـ.ش.
1. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، 1408 هـ.ق.
 2. پیشوایی، مهدی، تاریخ اسلام، تهران، دفتر نشر معارف، 1397 هـ.ش.
 3. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، تصنیف غررالحکم و دررالکلم، محقق: مصطفی درایتی، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، 1366 هـ.ش.
 4. جرجانی، علی بن محمد، التعریفات، تهران، ناصر خسرو، 1370 هـ.ش.
 5. حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث، 1416 هـ.ق.
 6. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات فی الفاظ قرآن کریم، بیروت - لبنان، دارالشامیه، 1412 هـ.ق.
 7. رجب نژاد، مسعود، شح نفس یا آزمندی، بخل و تنگ نظری، تهران، آیین احمد (صلی الله علیه و آله)، 1391 هـ.ش.
 8. طباطبائی، محمدحسین، تفسیرالمیزان، تهران، امیرکبیر، 1378 هـ.ش.
 9. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، بیروت - لبنان، دارالمعرفه، 1408 هـ.ق.
 10. غزالی، محمد بن محمد، احیاء علوم الدین، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی آموزش انقلاب اسلامی، 1390 هـ.ش.
 11. فوکایاما، فرانسیس، سرمایه اجتماعی و جامعه مدنی، مترجم: افشین خاکبار، تهران، شیرازه، 1389 هـ.ش.
 12. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، قم، دارالکتب الاسلامیه، 1407 هـ.ق.

13. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت، داراحیاء التراث العربی، 1403 هـ ق.
14. محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه قرآن و حدیث، قم، دارالحدیث، 1390 هـ ش.
15.، میزان الحکمه، قم، دارالحدیث، 1386 هـ ش.
16. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، مرکز نشر علامه مصطفوی، 1385 هـ ش.
17. مغنیه، محمد جواد، فی ظلال نهج البلاغه، تهران، شرکت چاپ و نشر بین الملل، 1392 هـ ش.
18. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، قم، مدرسه امام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، 1384 هـ ش.
19. نراقی، محمد مهدی، جامع السعادات، تهران، قائم آل محمد، 1390 هـ ش.
20. واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ، تصحیح: حسین حسینی بیرجندی، دارالحدیث، قم، 1376 هـ ش.

مقالات

1. اشراقی، منیژه، «بخل و آسایش»، حدیث اندیشه، شماره 6، 1387 هـ ش.
2. باقی نصرآبادی، علی، «همبستگی اجتماعی و مشارکت عمومی»، حصون، شماره 6، 1384 هـ ش.
3. صیادی شهرکی و دیگران، رقیه و پوران، «تحلیل کاربرد گزاره‌های معنایی بخل در آیات و روایات»، مشکاه، شماره 132، 1395 هـ ش.
4. طباطبائی، درس نهج البلاغه حکمت‌ها، 1400/1/30.

5. طولابی و دیگران، زینب و سعید، «بررسی نقش میانجی عزت نفس و خود کارآمدی در رابطه بین سبک زندگی اسلامی و سازگاری اجتماعی جوانان شهر مشهد»، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناسی جوانان، شماره 9، 1392 هـ.ش.
6. کاظمی و دیگران، یحیی و امیرقلی، «گونه‌شناسی پیامدهای بخل در سبک زندگی اسلامی»، پژوهشنامه اخلاق، شماره 34، 1395 هـ.ش.
7. کلانتری و دیگران، کیومرث و فاطمه، «عدالت محاسبه‌گر در نهج البلاغه»، پژوهشنامه نهج البلاغه، شماره 18، 1396 هـ.ش.
8. هاشمی، شهناز، «واکاوی نقش تلفن همراه در تعاملات میان فردی و اجتماعی جوانان»، رسانه، شماره 1، 1393 هـ.ش.
9. همّتی و دیگران، محمدعلی و علی، «آثار و پیامدهای حسد در تعاملات فردی و اجتماعی در آموزه‌های قرآنی»، علوم تربیتی، شماره 9، 1400 هـ.ش.